

# Disciplinering en bevrijding in Habermas' maatschappijtheorie

Jozef Keulartz, Harry Kunneman

## Inleiding

In zijn bundel 'De samenleving als oplichterij', die volgens sommige critici 'De sociologie als oplichterij' had moeten heten, onderscheidt Bart Tromp drie nivo's waarop sociaalwetenschappelijke onderzoeksprogramma's met elkaar vergeleken kunnen worden. In de eerste plaats het wetenschapsfilosofiese nivo, waar de centrale methodologische en sociaalfilosofiese uitgangspunten van een onderzoeksprogramma geformuleerd worden; in de tweede plaats het nivo van de theoretische veronderstellingen en uitspraken; en tenslotte het nivo van de onderzoekspraktijk, waar reële maatschappelijke ontwikkelingen concreet onderzocht worden (1). Tussen de verschillende nivo's bestaat een hiërarchiese relatie: de fundamentele uitgangspunten op het eerste nivo leggen vast welke theoretische uitspraken mogelijk zijn en bepalen het kader van waaruit de sociale werkelijkheid wordt onderzocht. Een volwaardig onderzoeksprogramma dient volgens Tromp op alle drie de nivo's acte de presence te geven. Dat is doorgaans niet het geval. Veel programma's, stelt Tromp, zullen bij nadere inspectie gebrekkig ontwikkeld blijken te zijn: "Men zal waterhoofden aantreffen, en lemen voeten; kolossale rompen met hoofdjes erop als erwten zo groot; aapachtigen zonder ledematen, gedrochten die ook de meest kritiese socioloog doen verbleken". Tot deze gedrochten rekent Tromp ook de "neodialektiek à la Habermas, die eigenlijk niet veel verder blijkt te komen dan het gelijkvloerse nivo van de wetenschapsfilosofie. Het gaat daarbij om immense vloeroppervlakken, maar het blijft uiteindelijk een platvloers nivo, bedekt met beschouwingen over hoe sociologie beoefend zou kunnen worden als men dat zou gaan doen. Blijft een wetenschapsprogramma in dit stadium steken, dan is na een aantal jaren de konklusie gerechtvaardigd dat het programma niet zozeer onrijp, alswel onvruchtbaar is" (2).

Wij willen in dit artikel betogen dat dit soort kritiek op het

Krisis 12, 1983, pp 28-53

onderzoeksprogramma van Jürgen Habermas na de verschijning van de 'Theorie des kommunikativen Handelns' als weerlegd kan worden beschouwd. Het eerste nivo van wetenschapsfilosofische vooronderstellingen, waarop Habermas zich inderdaad lange tijd bewogen heeft, is inmiddels aangevuld door een methodologisch hecht gefundeerde maatschappijtheorie, die een krachtige positieve heuristiek biedt voor concreet empirisch onderzoek. Bovendien biedt deze theorie steun aan maatschappijkritische groeperingen en geeft zodoende ook acte de presence op een vierde nivo, dat door Tromp ten onrechte wordt verwaarloosd: het nivo van de sociale strijd, waarop sociaalwetenschappelijke onderzoeksprogramma's altijd ook, direkt of indirekt, functioneren.

Wij willen proberen deze beweringen te staven aan de hand van een kritiek op twee tegengestelde interpretaties van een concrete maatschappelijke ontwikkeling: de opkomst van een psychologische massakultuur in de meeste westerse samenlevingen gedurende het afgelopen decennium. De woordvoerders en apologeten van deze cultuur beschouwen haar als voorbode van de langverbeide 'Age of Aquarius', het tijdperk van de *zelfbevrijding*, 'the mind's true liberation', zoals de populaire song het wil. De kritici van deze cultuur beschouwen haar daarentegen als uitdrukking van de 'Age of Me', het ik-tijdperk van narcisme en sociaal eskapisme, waarin niet zozeer sprake is van een grotere zelfbevrijding, maar veeleer van een grotere *sociale disciplinerings*. Het botsende karakter van beide visies komt vooral naar voren bij de beoordeling van recente veranderingen op het terrein van de verzorgingsapparaten: waar volgens de 'aquarians' sprake is van ingrijpende hervormingen, die plaatsvinden door een infiltratie vanuit therapeutische (zelfhulp)netwerken, is volgens de kritici slechts sprake van een verdergaande invasie van de samenleving door de (aan de staat gelieerde) verzorgende professies, veelal onder het mom van de zelfhulp.

Deze theoretische interpretaties schieten ons inziens beide tekort: zij vertellen slechts het halve verhaal, dat zij bovendien eenzijdig verabsoluteren. De heuristische kracht van het theoretische perspectief van Habermas kan nu gedemonstreerd worden door te laten zien dat met behulp van zijn theorie het 'hele verhaal' verteld kan worden. Zowel het relatieve gelijk van de 'aquarians' als dat van de disciplinerings-theoretici kan zichtbaar worden gemaakt met behulp van het begrippenpaar 'systeem' en 'leefwereld', dat in Habermas' theorie van het kommunikatieve handelen de centrale plaats inneemt. Zo kan bovendien de situatie, waarin de tegenbeweging zich met name in de verzorgingsapparaten bevindt, verhelderd worden: de tegenbeweging, zullen wij betogen, zal een zekere 'ambivalentietolerantie' moeten ontwikkelen en zowel de rationalisering als de kolonialisering van de leefwereld in haar aktieperspektief moeten leren betrekken.

Op deze manier hopen wij de heuristische kracht van Habermas' perspectief zowel op het tweede als op het vierde nivo te kunnen demonstreren. Het eerste nivo laten wij buiten beschouwing: niet alleen is hierover al veel verschenen (3), maar ook lijken vriend en vijand het eens te zijn over de betekenis van Habermas' werk op dit nivo, getuige ook de opmerking van Bart Tromp terzake. Het derde nivo, dat van concreet empirisch onderzoek, komt in dit artikel slechts zijdelings aan de orde; de punten waarop nader onderzoek verricht moet worden liggen echter direkt voor de hand.

De opbouw van ons betoog tenslotte is als volgt. Om te beginnen plaatsen we kort de positie van de 'aquarians' en die van de disciplinerings-theoretici tegenover elkaar, waarbij we de laatste groep onderverdelen in aanhangers van de kritische theorie, het poststrukturalisme en de civilisatietheorie (I). Vervolgens introduceren we in vogelvlucht Habermas' analyse van het tegenstrijdige rationaliseringsproces dat voor moderne westerse maatschappijen kenmerkend is (II); waarna we in de slotparagraaf ingaan op enkele dilemma's van de tegenbeweging (III).

## I. AQUARIUS VERSUS PANOPTICON

### a) de 'aquarians'

Het aquariustijdperk en de hooggespannen verwachtingen die daarmee verbonden worden, vormen direkte uitlopers van het culturele transformatieproces dat in de jaren zestig in westerse maatschappijen op gang is gekomen. Het studentenprotest, de hippiekultuur, de seksuele revolutie en, last but not least, de 'psychoscene' belichamen de bekendste manifestaties van een ingrijpend veranderingsproces, dat door de woordvoerders van de tegenkultuur, waaronder Theodore Roszak en Marilyn Ferguson, als de voorbode van een nieuw tijdperk in de menselijke geschiedenis wordt beschouwd. Zij menen dat de tegenkultuur zich inmiddels over de hele samenleving heeft verbreid en zodoende tot volkskultuur is geworden. In deze cultuur is sprake van een voortdurend streven naar persoonlijke groei en geestelijke vervulling, die tot uiting komt in de explosieve ontwikkeling van nieuwe psychotherapieën, van alternatieve voedings- en geneeswijzen, van (neo)religieuze bewegingen, van spiritisme en okkultisme, etcetera. Het groeiende streven naar zelfontdekking heeft niet alleen op persoonlijk, maar ook op sociaal nivo tot een groot aantal transformaties geleid. Deze kunnen worden samengevat onder de noemer 'New Age Politics', waarvan de belangrijkste topics zijn: een economie op menselijke maat, een ekologischer verantwoorde omgang met de natuur en een meer androgyne cultuur (4). Het voertuig van deze politiek is het (situatiegebonden) netwerk. Dit is een krachtig instrument om

de koers van instituties te wijzigen en zodoende de samenleving als geheel te transformeren. Volgens Ferguson is de explosie van netwerken in de afgelopen vijf jaar zoiets geweest "als een enorme brand in een vuurwerkfabriek". De spiraalvormige verbinding van individuen en groepen in diverse netwerken "is net een grote verzetsbeweging, een ondergrondse in een bezet land aan de vooravond van de bevrijding" (5). Het hedendaagse netwerk wordt ook wel aangeduid als 'Segmented Polycentric Integrated Network' (SPIN): het bestaat uit kleine groepen, die losjes aan elkaar hangen op basis van een aantal gemeenschappelijke waarden of uitgangspunten, en het kent geen leiders of hiërarchische structuren. De 'aquarius samenzwering', die Ferguson in haar gelijknamige boek beschrijft, is een 'SPIN of SPIN's', d.w.z. een netwerk opgebouwd uit een groot aantal netwerken, die allemaal uit zijn op sociale transformatie door persoonlijke transformatie. Een SPIN is naar buiten toe gericht op 'participatieve democratie' en naar binnen toe op therapeutische verkenning, en vertoont in het algemeen dezelfde interne structuur en dynamiek als de groepen voor persoonlijke groei en ontwikkeling van het menselijke potentieel. Vooral in zelfhulpnetwerken bestaat er een grote integratie van privéleven en politieke praktijk.

Het eerste strijdperk waarop de aquarius samenzwering belangrijke overwinningen heeft behaald, is dat van de verzorgingsapparaten: het groeiende streven naar zelfontdekking leidt tot een nieuwe definitie van gezondheid en welzijn, waarbij de nadruk verschuift van het kuratieve naar het preventieve, van symptoombestrijding naar het bereiken van een bepaald optimum ('meta'-gezondheid), en van een reduktionistische naar een holistische benadering van de patiënt en cliënt, waarin ook plaats is voor psychische, spirituele en sociale factoren. Tot zover de 'aquarians'.

Tot de belangrijkste critici van de psychologische massakultuur kunnen gerekend worden de vertegenwoordigers van de vroege kritiese theorie en hun huidige Amerikaanse adepten, zoals Lasch en Sennet (b), en de vertegenwoordigers van het post-structuralisme, zoals Donzelot en Castel (c). Bij de vertegenwoordigers van de civilisatietheorie van Norbert Elias in Nederland, waaronder Wouters en de Swaan, vinden we verwante thema's, zij het in een geheel andere toonzetting, waarbij vooral het ontbreken van een maatschappijkritiese ondertoon opvalt (d).

#### b) de kritiese theorie

De historische en politieke kontekst, waarin de kritiese theorie tot ontwikkeling kwam, wordt vooral gekenmerkt door de opkomst en het sukses van totalitaire (fascistische en stalinistische) regimes. Het ontbreken van een effectieve tegenbeweging en de geslaagde integratie van de meerderheid van de bevolking

in deze totalitaire maatschappijvormen werd door de Frankfurters verklaard met behulp van een tweetal in elkaar grijpende en elkaar wederzijds versterkende tendensen: de transformatie van het 19e eeuwse 'kleinburgerlijk-patriarchale gezin' en de opkomst van de cultuurindustrie.

Het kleinburgerlijk-patriarchale gezin fungeerde volgens de Frankfurters als een soort buffer tussen het individuele bewustzijn en het maatschappelijke integratiemechanisme. Deze inschatting komt lijnrecht voort uit het oedipale model, waarop Horkheimer, Adorno en Marcuse hun socialisatietheorie baseren. Geslaagde individuatie en morele autonomie kunnen volgens dit model slechts tot stand komen op grond van een volledige internalisering van de vaderlijke autoriteit. Wanneer het opgroeiende kind het oedipale konflikt met de vader met succes heeft opgelost, is het namelijk in staat om zijn eigen driften (Es-impulsen) te beheersen en zijn gedrag intern te 'reguleren'. De internalisering van, en dus aanpassing aan autoriteit, is dan ook een voorwaarde voor de mogelijkheid van verzet tegen autoriteit. Pas nadat het individu een gewetensinstantie (Über-Ich) heeft ontwikkeld, kan het de bestaande realiteit in het licht van bepaalde idealen of morele principes beoordelen en desnoods kritiseren.

Het kleinburgerlijk-patriarchale gezinstype, dat zijn bufferfunctie aan de boven beschreven socialisatiemodus dankt, verdwijnt rond de eeuwwisseling. Als gevolg van de concentratie van het kapitaal komt er een einde aan de relatieve spreiding van het private eigendom van produktiemiddelen, waarop de vroegkapitalistische gezinsproduktie gebaseerd was. Hierdoor werden werken en wonen, produktie en konsumptie van elkaar gescheiden. De overgang van het gezin van produktie- naar konsumptie-eenheid betekent grosso modo een aantasting van het patriarchale gezag van de man over de vrouw, en van de ouders over de kinderen. De grotere gelijkheid tussen de geslachten en de generaties leidt tot een emotionalisering van het gezinsleven. Het moderne kerngezin wordt zodoende - in de woorden van Shorter - tot een "warm shelter of domesticity" (6). Horkheimer, Adorno en Marcuse wijzen op de schaduwzijde van deze ontwikkeling. Ze zien de teloorgang van de vaderlijke autoriteit, die het gevolg is van de scheiding van werken en wonen, allermint als een bevrijding, maar veeleer als een schijnbevrijding. Wanneer de maatschappelijke normen niet langer gedurende een lange en moeizame strijd met de vader worden aangeleerd en geïnternaliseerd, is het kind niet in staat om een stabiel Über-Ich op te bouwen. Deze 'Entstrukturierung des Über-Ichs' berooft het opgroeiende individu van zijn weerstandsvermogen en bevordert zodoende diens totale onderwerping aan het realiteitsprincipe, waarbij het Über-Ich als gedragskontrollerende instantie tendentieel wordt vervangen door allerlei buitenfamiliaire instanties. Op een formule gebracht: de interne sturing van het autonome subjezt uit de vroegkapi-

alistic era maakt plaats voor de externe sturing van het heteronome subjeet uit de laatkapitalistische era. Het enige alternatief voor het super-ego is de superstaat. De teloorgang van het kleinburgerlijk-patriarchale gezin, dat diende als 'cordon sanitair' tussen subjeet en systeem, gaat dan ook gepaard met de opkomst van allerlei apparaten die a.h.w. van staatswegem met deze externe sturing belast zijn. Horkheimer, Adorno en Marcuse hebben zich vooral beziggehouden met de kultuurapparaten; hun huidige adepten wijzen, in aanvulling hierop, op de verzorgingsapparaten. Het is vooral Lasch geweest die heeft gewezen op de relatie tussen de boven aangeduide transformatie van het gezin en de opkomst van de 'helping professions'. Deze professies hebben volgens Lasch in de 19e eeuw een nieuwe religie ontworpen, de 'new religion of health', waarin deviantie en delinkwentie niet langer werden beschouwd in termen van zonde, maar van ziekte, en waarin het middel van de straf plaatsmaakte voor dat van de bewaking en verzorging. Om de identiteitsvorming van het opgroeiende individu aan te passen aan de eisen van de kapitalistische economie en de burgerlijke rechtsstaat, werd het gezin door de professies gekonceptualiseerd als een 'asyl', naar analogie met het hospitaal, het gesticht en de gevangenis. Vanuit dit therapeutische concept van het gezin hebben de professies met steun van de staat een hele batterij van verzorgingsapparaten ontworpen: mediese opvoedkundige buro's en buro's voor levens- en gezinsmoeilijkheden, jeugdpsychiatrische diensten en sociaal psychiatrische diensten, instituten voor mediese en voor multidisciplinaire psychotherapie, etcetera. Op het moment dat het gezin verandert in een enklave - een 'Haven in a Heartless World' - wordt het tevens onder kuratele van de staat geplaatst, en wordt haar socialisatorische taak overgenomen door de professies. Lasch wijst op het strategische bondgenootschap van de professies en de feministen van het eerste uur. De professies ondersteunden de vrouwen in hun strijd tegen de autoritaire vaders en de vrouwen fungeerden op hun beurt als bruggehoofd van de professies in het gezin. Resultaat: een paternalisme zonder vaders. Lasch richt zijn kritiek echter niet alleen tegen de professies en het 19e eeuwse feminisme, maar ook tegen de anti-autoritaire tegenkultuur en het moderne feminisme, dat hij als voortvloeiende van deze cultuur beschouwt. De "so-called counter culture" is slechts "a mirror image of consumer capitalism" (7). Ze ondergraaft door haar kritiek en door haar propaganda voor alternatieve relatievormen - het 'open huwelijk', LAT-relaties, leefgemeenschappen, etcetera - het toch al van vele vitale functies beroofde gezin. Tegelijkertijd draagt de tegenkultuur bij tot de definitieve 'triomf van het therapeutische'. Vooral de Human Potential Movement, de Client-centered Therapy en de Anti-psychiatry krijgen een flinke veeg uit de

pan. We hebben hier volgens Lasch slechts te maken met de 'protestantse variant' van de nieuwe gezondheidsreligie. De protestanten hebben de afstand tot de leek verkleind door de psychiatrische theorie in de omgangstaal te vertalen en allerlei vernieuwingen aan te brengen in het psychiatrische ritueel. Dit is echter niet gebeurd met de bedoeling om het therapeutische concept van de realiteit te vernietigen, maar om het nog steviger in het alledaagse bewustzijn en de alledaagse praktijk te verankeren. De protestanten willen de inrichting slechts afschaffen om de hele wereld tot inrichting te kunnen maken. In de optiek van Lasch c.s. leveren pogingen om de instituties van de verzorgingsstaat te hervormen of door alternatieven te vervangen slechts smeerolie voor het kapitalistische raderwerk op.

### c) het poststrukturalisme

Ook het poststrukturalisme beschouwt de triomf van het therapeutische en de opkomst van de verzorgingsapparaten in termen van een toenemende controle en beheersing. Tot deze opvatting heeft vooral het meer recente werk van Foucault sterk bijgedragen. Foucault gaat er in 'Surveiller et Punir' uit 1975 vanuit dat zich vanaf het begin van de vorige eeuw naast de oude soevereine vorm van machtsuitoefening een nieuw type macht heeft ontwikkeld: de disciplinaire macht. Onder 'disciplines' verstaat Foucault al die methoden en technieken die het individuele lichaam aan een permanente dwang onderwerpen en daarbij tegelijkertijd hun economische nut en hun politieke volgzzaamheid vergroten.

Volgens Foucault maken de disciplines gebruik van een drietal eenvoudige technieken. Op de eerste plaats de *surveillance*, het intensieve en onafgebroken toezicht door de hiërarchische blik. Deze techniek vindt haar absolute bekroning in het *Panopticon van Bentham*. De werking van dit Panopticon, dat in de 19e eeuw werd toegepast in ziekenhuizen, gevangenissen, werkplaatsen en scholen, is voor bewakers en bewaakten niet dezelfde. De bewaakten worden erdoor aan een permanente zichtbaarheid onderworpen, terwijl de bewakers zelf onzichtbaar blijven. Het Panopticon is een architectonisch apparaat dat de macht automatiseert en onpersoonlijk maakt. De bewaakte verinnerlijkt de machtsverhouding: "hij wordt het beginsel van zijn eigen onderwerping" (8).

De tweede techniek is de disciplinaire *straf*. Deze heeft een heel andere functie dan in het strafrecht gebruikelijk is. Ze dient namelijk het gedrag te normaliseren. Wat met de disciplines doorbreekt, is de macht van de *Norm*. Disciplinaire systemen geven dan ook de voorkeur aan straffen in de vorm van oefeningen, het verhefven van de dressuur, waardoor afwijkingen van de norm verkleind worden. De straf werkt corrigerend.

De derde belangrijke techniek is het 'onderzoek' (inspektie, examinatie, registratie, etcetera). Hierin worden de technieken van het hiërarchiese toezicht en van de normaliserende sanktie, van 'Surveiller et Punir' gekombineerd. In het onderzoek worden machtsuitoefening en kennisproduktie met elkaar verbonden. Het onderzoek heeft dan ook een belangrijke rol gespeeld bij het ontstaan van de menswetenschappen. Pas toen de procedure van het onderzoek in het ziekenhuis, het krankzinnigengesticht, de gevangenis en de school werd ingevoerd, kon de epistemologische blokkade voor de geboorte van respectievelijk de geneeskunde, psychiatrie, kriminologie en pedagogie worden doorbroken.

De geneeskunde neemt in het geheel van de menswetenschappen een bijzondere plaats in: vanaf het moment dat de norm tot het belangrijkste criterium bij de beoordeling van mensen werd, kreeg ook de geneeskunde meer invloed en werd ze verheven tot de 'koningin der wetenschappen'.

Terwijl de geneeskunde het belangrijkste wetenschappelijke veld is waarin het disciplinaire vraagstuk van het normale en het abnormale speelt, vormt het kerngezin volgens Foucault het belangrijkste maatschappelijke veld waarin dit vraagstuk aan de orde komt. Het mag ons dan ook niet verbazen dat er een duidelijke relatie bestaat tussen de transformaties van het gezin en de opkomst van de mediese, of - meer algemeen - de verzorgende professies.

Het is precies deze relatie die Donzelot in zijn 'La Police des Familles' uit 1977 op gedetailleerde wijze tracht uiteen te zetten. Zijn betoog komt in grote lijnen overeen met 'Haven in a Heartless World' van Lasch, dat in hetzelfde jaar verscheen. Donzelot laat zien hoe het gezin aan het eind van een lang nucleariseringsproces, wanneer het zich definitief als een veilig toevluchtsoord van de boze buitenwereld lijkt af te sluiten, wordt geopend voor de alziende hiërarchiese blik der mediese en andere opkomende verzorgende professies. In feite funktioneert het verzorgingsapparaat als een Panopticon op grote schaal. Gezinnen die zich verzetten tegen de hygiëniese en pedagogiese normen van de 19e eeuwse bevolkings- of 'biopolitiek' verliezen hun autonomie. Ze worden onder kratele gesteld en onderworpen aan de normaliseringsstrategieën van het verzorgingsapparaat. De gezinsleden controleren zichzelf of ze worden van buiten- of bovenaf gecontroleerd. Donzelot komt net als Lasch tot de slotsom dat de prijs die het gezin moet betalen voor de liberalisering van de verhoudingen tussen man en vrouw en tussen ouder en kind, bestaat uit een grotere disciplinerende langs biopolitieke lijnen: het familiepatriarchaat maakt plaats voor het staatspatriarchaat. Aanknopingspunt voor de normaliseringsstrategieën zijn de krachtsverhoudingen in het gezin. De interventies van het verzorgingsapparaat zijn gekoppeld aan de posities van de verschillende gezinsleden. In de loop van de 19e eeuw vindt



er rond de positie van het kind een enorme bundeling plaats van allerlei verspreide normaliseringsstrategieën: het zgn. 'voogdijkomplex'. In de 20ste eeuw ontstaat er, als aanvulling hierop, een nieuwe bundeling van normaliseringsstrategieën, dit keer op het terrein van de (gezins)relaties als zodanig: het zgn. 'psy-komplex'.

Castel brengt de overgang van het model van de mediese bevoogding naar dat van de psychiese groei in verband met de crisis van de traditionele instituties, zoals de school, het bedrijf, het leger en - last but not least - het gezin. Vooral door de snelheid van de socio-ekonomiese veranderingen dreigen deze instituties tot ware konflikthaarden te worden. De nieuwe 'psy'-technieken kunnen deze dreiging afwenden en het institutionele raderwerk als gesmeerd doen lopen doordat ze de 'weerstand tegen verandering' wegnemen. Gezondheid wordt in de nieuwe 'post-psycho-analytische' theorieën niet langer beschouwd als iets dat men herstelt via de klassieke psychiatrische technieken of in stand houdt via preventietechnieken, maar als iets dat men *kultiveert*. Met de komst van een 'therapie voor normalen' wordt iedereen tot potentiële cliënt. Men moet 'meer' willen halen uit zichzelf, 'werken aan zichzelf' om zijn menselijk potentieel te ontwikkelen: een opdracht zonder einde. Door voortdurend te hameren op permanente verandering, ontwikkeling en groei, slagen de human-relationsdeskundigen erin om onze flexibiliteit en ons aanpassingsvermogen te vergroten. Normalisering wordt zodoende tot een eindeloos proces van korrigeren van steeds wisselende normafwijkingen. Volgens Castel is er met de komst van de psychologische massakultuur slechts sprake van een nieuwe machtsstrategie, die niet gebaseerd is op autoriteit en dwang, maar op overtuiging en manipulatie.

#### d) de civilisatietheorie

Ook de vertegenwoordigers van deze derde stroming kunnen de liberalisering van de relaties binnen en buiten het gezin en de opkomst van de verzorgingsapparaten slechts zien in termen van een verhevigd controlemechanisme.

De civilisatietheorie is ontwikkeld door Norbert Elias. Zijn hoofdwerk 'Über den Prozess der Zivilisation' uit 1939 begint pas het laatste decennium sterk de aandacht te trekken onder historici, filosofen, antropologen en sociologen. Elias gaat ervan uit dat de meeste vormen van natuurbeheersing een zekere mate van beheersing van het onderlinge verkeer *tussen* mensen nodig maken, hetgeen weer een zekere mate van beheersing vereist van de processen die *in* mensen afspelen, van zelfbeheersing dus.

Vanuit het oogpunt van een ekonomies gebruik van schaarse middelen bestaat er in de omgang met de natuur een premie op arbeidsdeling, of - meer algemeen - op differentiatie van maat-

schappelijke functies. Dit brengt een behoefte met zich mee aan coördinatie, aan afstemming van het gedrag van mensen op elkaar. In het civilisatieproces is er dan ook sprake van een groeiende onderlinge afhankelijkheid, van een vervlechting en verdichting van de interdependentiestrukturen. De dwang tot afstemming van het gedrag van mensen op elkaar, die oorspronkelijk extern was en door de betrokkenen rechtstreeks werd uitgeoefend, wordt vanaf een bepaald stadium in het civilisatieproces intern: 'Fremdzwänge' veranderen in 'Selbstzwänge'. Het beschavingsproces gaat hand in hand met de opbouw van een steeds sterker wordende 'Selbstkontrolleapparatur'. In de loop van dit proces groeit de kloof tussen dit beheersingsapparaat (Über-Ich) en het driftencentrum (Es) in de persoonlijkheidsstructuur: de eigen gevoelens van mensen dringen steeds minder door tot hun bewustzijn, zij 'vervreemden' van zichzelf en daarmee van elkaar. De mens wordt tot 'homo-clausus', afgesloten en afgezonderd van zichzelf en anderen. Naast deze gevoelens van vereenzaming en verlaten is er ook sprake van een omzetting van uiterlijke in innerlijke angsten. Terwijl de onmiddellijke angst van de ene mens voor de andere afneemt, groeit juist de angst voor het niet (kunnen) beheersen van eigen driften en impulsen. Als antwoord op deze 'beschavingsziekten' dient men de vestiging en verbreiding van het therapeutische apparaat te beschouwen.

De civilisatietheorie kampt met één groot probleem. Het hoofdwerk van Elias beslaat de periode van 1200 tot 1750. Met de ontwikkelingen nadien heeft hij zich niet op systematische wijze beziggehouden. Die ontwikkelingen worden echter - zoals we gezien hebben - gekenmerkt door een lossen worden van de zeden en omgangsvormen. De vraag die een aantal civilisatietheoretici zich naar aanleiding van deze 'informaliseringstendensen' gesteld hebben, luidt: is het civilisatieproces van richting veranderd?

Het antwoord van Cas Wouters op deze vraag is ontkennend. Volgens hem is er geen sprake van een vermindering, maar juist van een toename van de zelfbeheersing. De mensen zijn nu in staat om opwellingen, die ze vroeger slechts met moeite konden bedwingen, 'beheerst' tot uiting te brengen. Elias noemt deze vorm van zelfbeheersing in een ongepubliceerd artikel de 'controlled decontrolling of emotional controls'. Door deze vergroting van de zelfkontrolle groeit de kloof tussen Es en Über-Ich andermaal en nemen ook de 'homo-clausus'-ervaringen en innerlijke angsten en onzekerheden toe. Dat verklaart volgens Wouters de recente 'psy'-explosie. Termen als persoonlijke groei of zelfaktualisering vat Wouters op als psychoblabla, als 'ideologische aanduiding' voor zelfdwang.

Abram de Swaan brengt de huidige verhevigde vorm van zelfdwang in verband met een "verschuiving in de gevoelshuishouding binnen mensen en in de omgangshuishouding tussen mensen, een verschuiving van een bevelshuishouding naar een onderhan-

delingshuishouding" (9). Deze verschuiving komt voort uit de noodzaak om de mensen op subtielere wijze aan te passen aan de eisen van de instituties dan door middel van bewaking en dwang. Neem bijvoorbeeld de moderne industrie. Naarmate de apparatuur kostbaarder en kwetsbaarder wordt, neemt ook de 'hinderkracht' van de arbeiders toe. Hun onwil of onvermogen kan grote schade teweeg brengen. Bovendien is het productieproces dermate ingewikkeld geworden dat bewaking en dwang als middelen om deze hinderkracht te breken niet langer voldoende. De verzorgende professies maken de oude arbeidswang en bevelsstructuur overbodig doordat ze hun cliëntèle oefenen "in de nieuwe omgangs- en gevoelshuishouding, in de beheersing van gewelddadigheid en zelfverheffing, de nauwkeurige omgang met geld, tijd, goederen en eigen lichaam, in het kenbaar maken van eigen verlangens en het rekening houden met die van anderen, in het zoeken naar wederzijdse toestemming en het opgeven van kennelijk onvervulbare wensen, kortom in het voeren van een onderhandelingshuishouding" (10). Naakte dwang maakt hierdoor geleidelijk plaats voor overreding en tenslotte overtuiging bij de werkers zelf.

De verruiming van omgangsvormen en uitingwijzen, die kenmerkend is voor de nieuwe onderhandelingshuishouding, wordt volgens de Swaan zelden als bevrijding ervaren. Die verruiming wordt namelijk aan een reeks nieuwe beperkingen onderworpen, die niet zo zeer voorschrijven *welke* relaties tussen mensen als dan niet geoorloofd zijn, maar veeleer *hoe* ze hun verhoudingen dienen te regelen. Enerzijds moet men meer rekening houden met elkaars verlangens en de neiging tot dwang en zelfverheffing sterker beteugelen; anderzijds moet men voor zijn eigen verlangens opkomen, ze - 'assertief' - tot gelding brengen. Voor velen zijn deze en andere eisen, die uit de nieuwe onderhandelingsdwang voortvloeien, te moeizaam en riskant. Ze ontwikkelen als gevolg hiervan allerlei nieuwe angsten en fobieën. Er vormt zich een geheel nieuwe beroepsgroep, de therapeuten, die erop gericht zijn mensen met deze en andere problemen, die zij onder de nieuwe verhoudingen ondervinden, te helpen. Deze therapeuten kunnen de moeilijkheden van mensen pas omzetten in 'psychische problemen' als ze erin slagen om bij leken de grondhoudingen en basisbegrippen ingang te doen vinden die ontleend zijn aan de beroepskring in wording. Dit proces, waarin mensen leren met een professionele bril naar hun moeilijkheden te kijken, noemt de Swaan 'proto-professionalisering'. Dit proces vindt volgens de Swaan tegenwoordig ook plaats onder het motto van de zelfhulp. Hans Achterhuis gaat nog een stap verder en veronderstelt dat zelfhulp momenteel de belangrijkste schakel is in het proces van proto-professionalisering: door het opzetten van zelfhulpgroepen op allerlei terreinen slagen de verzorgingsapparaten erin om de professionele normen in versneld tempo in het maatschappelijke lichaam te verbreiden (11).

## II. HABERMAS' THEORIE VAN HET KOMMUNIKATIEVE HANDELEN

In deze paragraaf willen we laten zien dat de maatschappijtheorie die Habermas in zijn nieuwe boek ontwikkeld heeft een conceptueel instrumentarium verschaft met behulp waarvan de eenzijdigheid, die zowel de analyse van de 'aquarians' als die van de disciplinerings-theoretici kenmerkt, opgeheven kan worden. In kapitalistische maatschappijen is *tegelijktijd* sprake van het binnendringen van economie en staat in de leefwereld, met alle disciplinerende effecten vandien, én van de kulturele, sociale en persoonlijke transformatieprocessen die een bevrijdende uitwerking hebben en de speelruimte voor persoonlijke groei en maatschappelijke solidariteit vergroten. Een adequate maatschappijtheorie moet beide ontwikkelingen serieus nemen, zodat hun *interactie* onderzocht kan worden en als basis voor concrete actieperspektieven kan worden gebruikt. Habermas' theorie van het kommunikatieve handelen biedt daartoe veelbelovende aanknopingspunten, zoals wij in deze paragraaf aan de hand van een zeer grove schets van enkele brokstukken uit deze theorie willen laten zien.

In paragraaf II.1 geven wij Habermas' opvattingen met betrekking tot de rationalisering van de leefwereld kort weer. We beginnen daarbij met een aanduiding van zijn rationaliteitsbegrip (1a), waarna we een summiere omschrijving geven van het leefwereldbegrip en de evolutionaire veranderingen die de structuur van de leefwereld volgens Habermas in de loop van de geschiedenis heeft ondergaan (1b). Op basis daarvan omschrijven we vervolgens de opkomst van de psychologische massakultuur als onderdeel van de rationalisering van de leefwereld: in de psychobeweging worden *identiteitsmodellen* toegankelijk gemaakt voor *diskursieve* thematisering (1c).

In paragraaf II.2 presenteren we dan de andere kant van de medaille: de kolonialisering van de leefwereld door economie en staat. We introduceren de ontkoppeling van leefwereld en systeem als de basis voor de kolonialisering van de leefwereld die in kapitalistische maatschappijen optreedt, een proces dat met het ontstaan van de verzorgingsstaat een hoogtepunt bereikt (2a). Vervolgens proberen we de disciplinerings-these te herformuleren in termen van de kolonialisering van de leefwereld via de *kliëntenrol* (2b).

### II.1 de rationalisering van de leefwereld

a) Rationaliteit wordt door Habermas gedefinieerd als een predikaat van sociaal handelen: er is sprake van rationaliteit indien goede *redenen* verwacht en verschaft kunnen worden voor de waarheid van uitspraken, respectievelijk de effectiviteit van gekozen middelen, voor de juistheid van normen en voor de waarachtigheid van uitingen. Binnen dit omvattende rationaliteitsbegrip onderscheidt hij vervolgens tussen doelrationali-

teit en kommunikatieve rationaliteit.

Aan *doelrationaliteit* kunnen twee aspecten worden onderscheiden: een instrumenteel en een strategies aspect. Bij *instrumentele* rationaliteit gaat het om de efficiënte organisatie van middelen bij gegeven doelen. Om een brug te kunnen bouwen, heeft men een bepaalde techniek nodig. Kriterium voor sukses is de effectiviteit van een interventie in de objectieve wereld van dingen en gebeurtenissen.

Bij *strategiese* rationaliteit gaat het om de optimale keuze uit beschikbare handelingsalternatieven bij gegeven middelen. Om een schaakspel te winnen maakt men geen gebruik van technologieën, maar van strategieën. Kriterium voor sukses is hier de effectiviteit van de beïnvloeding van de tegenspeler. De vertegenwoordigers van de kritiese theorie en de civilisatietheorie leggen de nadruk op de instrumentele rationaliteit. Horkheimer en Adorno gaan er in hun 'Dialektik der Aufklärung' vanuit dat onze technische triomfen over de natuur gepaard gaan met een toenemende onderdrukking, zowel in de relatie van de ene mens tot de andere als in de relatie van de mens tot zichzelf. Dit dialekties zelfvernietigingsproces van de verlichting en de vooruitgang eindigt in Auschwitz en in de Goelag. Elias c.s. zijn minder pessimistisch: ze delen weliswaar Freuds 'Unbehagen in der Kultur', maar lijken de onderdrukking en verdringing, waarmee het civilisatieproces gepaard gaat, als 'beschavingsziekten' op de koop toe te willen nemen.

De vertegenwoordigers van het poststrukturalisme leggen de nadruk op de strategiese rationaliteit: Foucault, Donzelot en Castel beschrijven de geschiedenis van het gevangeniswezen, het maatschappelijk werk en de psychiatrie als een immens schaakspel, waarin filantropen, artsen, burokraten, feministen, etcetera, alleen maar bezig zijn om hun machtspositie te konsolideren of uit te bouwen.

Zowel in het instrumentele als in het strategiese handelen staat de verhouding centraal van het eenzame subjekt tot iets in de geobjektiveerde wereld, dat voorgesteld of gemanipuleerd kan worden. Beide activiteiten staan in het teken van het streven naar zelfbehoud; denken en doen dienen uitsluitend *ter controle* van een tot 'ding' gemaakte natuur, waarbij natuur moet worden opgevat in drievoudige zin, als natuur buiten ons, tussen ons, en in ons. 'Autonomie' betekent in dit *subjekt-objekt* model: het vermogen om een zekere onafhankelijkheid te bereiken van de beperkingen, die deze drievoudige natuur oplegt aan ons streven naar zelfbehoud. Volgens de freudiaanse driftheorie, waar de kritiese theorie en de civilisatietheorie van uitgaan, wordt deze autonomie ten aanzien van de innerlijke natuur verkregen via een internalisering van de vaderlijke autoriteit. De poststrukturalisten weigeren weliswaar om oedipus te bevechten en komen derhalve niet in de verleiding om konservatieve oplossingen (terugkeer naar

orde en gezag) aan te bevelen, zoals Lasch en navolgers; maar ze hebben het subjekt-objekt model, dat aan de freudiaanse driftheorie ten grondslag ligt, allerminst verlaten. Daarom zijn ook zij niet in staat de ijzeren band te doorbreken die volgens de kritiese theorie tussen autonomie en autoriteit bestaat. In het panopties universum van Foucault en navolgers in het enige alternatief voor internalisering van autoriteit: exkommunikatie, uitstoting en opsluiting in gevangenis of psychiatrische inrichting. In zijn nieuwe boek laat Habermas aan de hand van de receptie van het werk van Max Weber door Horkheimer en Adorno zien in welke aporieën een maatschappijtheorie verstrikt raakt, waarin alleen maar plaats is voor doelrationaliteit. Bij de konstruktie van een adequate maatschappijtheorie moeten we volgens Habermas uitgaan van de veel bredere *kommunikatieve rationaliteit*, waarvan de doelrationaliteit slechts een deelaspect vormt. In het kommunikatieve handelen staat de intersubjektieve verhouding centraal die sociale aktoren aangaan wanneer ze tot gedeeld begrip proberen te komen. 'Autonomie' betekent in dit *subje*kt-subje

kt model: het vermogen om zich in zijn of haar handelen te richten naar, en krities te verhouden tot de intersubjektief erkende geldigheidsaanspraken. Habermas onderscheidt een drietal geldigheidsaanspraken met een universeel karakter, die we met elke taalhandeling in het geding brengen: de *waarheid* met betrekking tot de propositionele inhoud van de taalhandeling; de *juistheid* met betrekking tot de kommunikatieve verhouding tussen spreker en toehoorder; en de *waarachtigheid of authenticiteit* met betrekking tot intenties en behoeften die via de taalhandeling tot uiting worden gebracht.

Wanneer een docent bijvoorbeeld aan een student zou vragen: 'Ga een glas water voor me halen', dan zijn er in principe drie soorten tegenwerpingen denkbaar. Wie vaststelt dat er geen glazen in het gebouw aanwezig zijn of dat de watertoevoer in verband met een reparatie tijdelijks is afgesloten, reageert op de propositionele inhoud van het verzoek en stelt de waarheidsaanspraak centraal. Wie zich afvraagt waar de docent het recht vandaan haalt om hem of haar zoiets te vragen, reageert op de kommunikatieve verhouding en stelt de juistheidsaanspraak centraal. Wie zich tenslotte afvraagt of de docent werkelijk dorst heeft dan wel de student in kwestie met zijn verzoek in verlegenheid wil brengen, reageert op de wens waarmee de docent iets van zijn eigen innerlijk blootgeeft en stelt de waarachtigheids- of authenticiteitsaanspraak centraal. Habermas gaat ervan uit dat het mogelijk is om de overeenstemming, die we in het kommunikatieve handelen met betrekking tot waarheid, juistheid en authenticiteit proberen te bereiken of te handhaven, rationeel te fundëren. 'Rationeel' kan een dergelijke overeenstemming slechts genoemd worden indien elke dwang buiten de dwang van het beste argument, dat ter

ondersteuning van deze aanspraken kan worden aangevoerd, is uitgeschakeld. Dat is slechts het geval in een discussie ('Diskurs'), waarin een *symmetrische* verdeling bestaat van de kansen van de gespreksdeelnemers om taalhandelingen te kiezen en uit te voeren. Een consensus, die in een dergelijke discussie bereikt wordt, is dan ook hét criterium voor waarheid, juistheid en authenticiteit.

In de dagelijkse praktijk is slechts zelden sprake van communicatieve symmetrie. Achteraf blijkt maar al te vaak dat de overeenstemming die we bereikt hebben het resultaat is van een schijndiskussie. Maar zelfs een schijndiskussie parasiteert in zekere zin op de ideale gesprekssituatie. Een discussie kan immers slechts met succes gemanipuleerd worden indien de deelnemers de indruk wordt gegeven dat hun instemming niet is afgedwongen, en er dus aan de voorwaarden van de ideale gesprekssituatie is voldaan. Deze onvermijdelijke anticipatie op de ideale gesprekssituatie moet zorgvuldig worden onderscheiden van de empirische realisering ervan. Deze anticipatie kan kontra-facties blijken, zoals in het geval van een schijndiskussie. De ideale gesprekssituatie is dan weliswaar niet 'werkelijk', maar desalniettemin toch 'werkzaam', zoals iedereen zal kunnen bevestigen die wel eens een discussie gemanipuleerd heeft of zelf gemanipuleerd is.

b) Habermas beschouwt de leefwereld als 'komplement' van het communicatieve handelen. De leefwereld is het reservoir van onproblematiese achtergrondovertuigingen, waaruit we bij het tot stand brengen van gedeeld begrip voortdurend putten. Habermas verzet zich tegen een 'kulturalistische' opvatting van de leefwereld, zoals die met name door Alfred Schütz en zijn leerlingen wordt aangehangen. De leefwereld bestaat volgens Habermas namelijk uit *drie* structurele componenten; niet alleen uit culturele tradities, maar ook uit maatschappelijke instituties die de solidariteit van groepen regelen en uit toerekeningsvatbare personen die over bepaalde competenties beschikken. Het communicatieve handelen vervult een drietal functies die met deze structurele componenten corresponderen: de *culturele reproductie* die betrekking heeft op de instandhouding en vernieuwing van onze kennisvoorraad; de *sociale integratie* die betrekking heeft op de instandhouding en vernieuwing van de solidariteit van groepen; en de *socialisatie* die betrekking heeft op de instandhouding en vernieuwing van persoonlijke competenties. Deze processen hebben alle drie betrekking op de *symboliese* structuren van de leefwereld. Naast deze symboliese reproductieprocessen onderscheidt Habermas reproductieprocessen met betrekking tot het *materiële* substraat van de leefwereld. Daarop komen we nog terug. In de loop van de sociale evolutie ondergaat de structuur van de leefwereld volgens Habermas een rationaliseringsproces, dat uiteindelijk tot gevolg heeft dat het *rationaliteitspotentieel*, dat van het begin af aan in het communicatieve handelen

besloten ligt, zich in de alledaagse praktijk ten volle kan ontplooien. In archaïese maatschappijen is het niet mogelijk zich krities te verhouden ten opzichte van de interpretatiekaders die in de leefwereld liggen opgeslagen: deze hebben een door religie en traditie geheiligd karakter. De verschillende geldigheidsaanspraken worden nog niet van elkaar onderscheiden: waarheid, juistheid en authenticiteit vormen in mythise wereldbeelden nog een onverbreekelijke eenheid. Bovendien zijn de symboliese en de materiële reproductie nog niet ten opzichte van elkaar verzelfstandigd. De materiële reproductie is opgenomen in de leefwereld en is nog niet in aparte subsystemen ondergebracht.

In hoogkulturen, zoals de griekse stadsstaat en het perziese of romeinse rijk, heeft het politieke systeem zich weliswaar verzelfstandigd ten opzichte van de leefwereld, maar op dusdanige wijze dat het aangewezen blijft op religieuze legitimaties. In religieuze wereldbeelden zijn de geldigheidsaanspraken nog met elkaar versmolten op een manier die een systematische kritiek van de uitgangspunten van hoogkulturele maatschappijen (bijvoorbeeld het bestaan van politieke klassenverhoudingen) onmogelijk maakt.

Pas in moderne maatschappijen worden waarheid, juistheid en authenticiteit systematies ten opzichte van elkaar onderscheiden en respectievelijk in wetenschap en techniek, in recht en moraal en in kunst en literatuur op reflectieve wijze gethematiseerd. Daarmee gaat de verbreiding van universalistische oriëntatiekaders gepaard, die volgens Habermas de basis vormt voor het ontstaan van de markt als de kern van een verzelfstandigd economies systeem. De relaties tussen economiese aktoren worden daar niet langer ingeperkt door traditioneel vastgelegde normen, maar worden slechts bepaald door de individuele nutskalkulaties van de betrokkenen, die elkaar als vrije en gelijke rechtssubjekten erkennen. De rationalisering van de leefwereld, tengevolge waarvan traditionele normen en interpretatiekaders rationeel kritiseerbaar worden, wordt zodoende de voorwaarde voor de verzelfstandiging van het economiese en het politieke systeem als aparte subsystemen, die primair zijn toegesneden op de materiële reproductie van de maatschappij. De symboliese reproductie van de samenleving wordt in moderne maatschappijen, in het kader van de gerationaliseerde leefwereld, steeds meer afhankelijk van de interpretatieve activiteiten van de sociale aktoren zelf. Zij kunnen zich steeds minder verlaten op traditioneel vastliggende werkelijkheidsdefinities, op religieus gesanktioneerde normen en op als vanzelfsprekend geïnternaliseerde persoonlijkheidsmodellen, maar worden belast met de verantwoordelijkheid om in het kommunikatieve handelen op eigen kracht onderlinge overeenstemming te bereiken over de waarheid van werkelijkheidsoordelen, de juistheid van normen en de authenticiteit van uitingen. Argumentatie en discussie komen in de plaats



van openbaring en traditie.

c) De opkomst van de psychologische massakultuur kan ons inziens beschreven worden als dát onderdeel van de rationalisering van de leefwereld dat betrekking heeft op de identiteitsconcepties die mede de socialisatie sturen. Om dat op adequate wijze te kunnen doen, is het noodzakelijk om Habermas' theorie op één punt te amenderen. Habermas gaat er namelijk vanuit dat de authenticiteitsaanspraken - in tegenstelling tot de waarheids- en juistheidsaanspraken - niet aan de orde gesteld kunnen worden in het medium van de discussie, maar slechts in het medium van de (therapeutische en esthetische) kritiek. Dit is een asymmetrische communicatievorm waarin de argumenten primair van één kant komen. De door de 'aquarians' gesignaleerde ontwikkelingen in de egalitaire netwerken voor therapeutische verkenning geven er ons inziens alle aanleiding toe om ook voor de toetsing van authenticiteitsclaims een discussievorm in te voeren: de zogenaamde '*identiteitsdiskussie*' (12).

Net zoals in een theoretische discussie de waarheid van uitspraken wordt beargumenteerd in termen van theoretische systemen of paradigma's, die de grondbegrippen verschaffen met behulp waarvan empirische waarnemingen worden gestructureerd, zo wordt de authenticiteit van uitingen in een identiteitsdiskussie beargumenteerd in termen van identiteitsschema's, die een samenhangende interpretatie verschaffen van wezenlijke behoeften en potenties en zodoende de zelfervaring en zelfexpressie van de betrokkenen structureren. Het moet in een dergelijke discussie mogelijk zijn om heersende identiteitsschema's aan kritiek te onderwerpen en desgewenst te verbeteren of door alternatieven te vervangen. Voor de aanvaarding van een alternatief schema is het van belang dat er geëxperimenteerd kan worden met de nieuwe vormen van zelfervaring en zelfexpressie, die met dit schema verbonden zijn. Pas de concrete ervaring met bijvoorbeeld het ongeremd uiten van woede, wanhoop of verdriet geeft aan de grondbegrippen die in dat schema worden geïntroduceerd, een duidelijke inhoud.

In feministische zelfhulpgroepen bijvoorbeeld wordt het tot voor kort als vanzelfsprekend geldende schema van de 'vrouwelijke identiteit' ter discussie gesteld met behulp van een reeks therapeutische technieken, die de pijn die verbonden is met de internalisering van dit schema aan het licht brengen, en die het experimenteren met nieuwe identiteitsconcepties mogelijk maken (13). Hetzelfde geldt in de 'gekkenbeweging' en in de 'holistische gezondheidsbeweging' ten aanzien van het maatschappelijk nog algemeen aanvaarde schema van de (geestelijk en lichaaamlijk gezonde) zogenaamde 'normale identiteit' (14).

Wij willen er tot slot van deze subparagraaf nog op wijzen dat bovenstaande theoretische interpretatie van de psychologische massakultuur beschouwd kan worden als een eerste aanzet om een door enkele critici gesignaleerde lakune in Habermas'

analyse aan te vullen (15). Deze analyse gaat namelijk - zoals Habermas zelf ook wel toegeeft (16) - mank aan een overbelichting van het 'systeemimperialisme' (zie beneden), met als gevolg dat de beïnvloeding van het systeem door de leefwereld niet goed uit de verf komt. Habermas gaat weliswaar uitgebreid in op hedendaagse verzets- en protestbewegingen, waartoe hij naast de milieubeweging, de vrouwenbeweging, de kraakbeweging, etcetera, óók de '*Psychobewegung*' rekent; maar hij analyseert deze bewegingen vooral als *defensieve* reacties op het systeemimperialisme. Door de psychobeweging te analyseren als onderdeel van de rationalisering van de leefwereld belichten we daarentegen de *offensieve* kracht van de leefwereld ten opzichte van het systeem. Om te achterhalen waarin deze kracht precies bestaat, is het nodig na te gaan in hoeverre identiteitsdiskussies (maar ook theoretische en normatieve diskussies) gepaard gaan met 'wrijvingsverliezen' binnen het systeem, die tot storingen in het materiële reproductieproces, en daarmee tot een meer of minder ernstige sturingskrisis kunnen leiden.

Het zijn vooral neo-konservatieve auteurs - ten onzent bijvoorbeeld Trudie van Asperen (17) - die de huidige problemen van de samenleving toeschrijven aan het ongebreidelde streven naar zelfverwerkelijking, waardoor hedonistische motieven vrijgemaakt zouden zijn die onverenigbaar zijn met de discipline van het beroepsleven of überhaupt met de morele grondslagen van een doelrationele levenswijze. Daarbij worden alle aanspraken op authentieke zelfverving en zelfexpressie over één kam geschoren. De neo-konservatieven maken immers geen onderscheid tussen gerechtvaardigde aanspraken die een rationele kern bezitten en de door de kapitalistische groei gestimuleerde overspannen verwachtingen, de toeters en bellen van de verzorgingsstaat (de borstvergroting op kosten van het ziekenfonds, van Asperens befaamde voorbeeld). Vanuit deze ongenueanceerde neo-konservatieve optiek is er slechts één reactie van het systeem mogelijk: verkleining van de speelruimte voor identiteitsdiskussie en vergroting van de identiteitskontrolle, bijvoorbeeld door de systematische propaganda voor reeds ontwortelde, maar retories opgetuigde kulturele tradities (arbeidsethos, romantiek van het 'pioneerend kapitalisme', het gezin als hoeksteen van de samenleving).

In het voorafgaande hebben we aangeduid op welke wijze de these van de zelfbevrijding binnen het kader van Habermas' theorie van het kommunikatieve handelen beschreven kan worden als onderdeel van de rationalisering van de leefwereld. In het vervolg willen we laten zien dat ook de these van de sociale disciplinering binnen dit omvattende kader geherformuleerd kan worden, en wel als onderdeel van de kolonialisering van de leefwereld door het systeem.

## II.2 de kolonialisering door het systeem

a) De rationalisering van de leefwereld is slechts één van de twee ontwikkelingen, die tesamen bepalend zijn voor de evolutie van moderne maatschappijen. Tegelijkertijd hiermee heeft er namelijk volgens Habermas een ontkoppeling plaatsgevonden van leefwereld en systeem, van symboliese en materiële reproductie. Terwijl de symboliese reproductie begrepen moet worden in termen van een kommunikatieve handelingstheorie, moet de materiële reproductie volgens Habermas begrepen worden in termen van de systeemtheorie van Parsons, gekombineerd met Marx' kritiek van de politieke economie.

Habermas onderscheidt een tweetal subsystemen, die de materiële reproductie verzorgen, het economiese en het politieke subsysteem, die niet alleen hun onderlinge relatie maar ook hun uitwisseling met de leefwereld regelen via de media 'geld' en 'macht'. Deze media vervangen het kommunikatieve handelen. De onderlinge afstemming van de handelingen van sociale actoren berust bij door media gestuurde interacties niet op een rationeel gemotiveerde instemming, maar op een empiries gemotiveerde instemming: de claims die hierbij naar voren worden gebracht, zijn niet 'gedekt' door argumenten, waarmee men het al of niet eens kan zijn, maar door sankties, waaraan men zich al of niet onderwerpt.

Habermas beschouwt de ontkoppeling van leefwereld en systeem, die kenmerkend is voor moderne maatschappijen, in principe als een evolutionaire vooruitgang: de verzelfstandiging van het economiese en politieke subsysteem ten opzichte van het alledaagse kommunikatieve handelen betekent een enorme verhoging van de efficiëntie van de materiële reproductie. Tegelijkertijd echter kan binnen kapitalistische maatschappijen gekonstateerd worden dat het systeem op destructieve wijze inwerkt op de leefwereld, waarbij het materiële reproductieproces zich ontwikkelt ten koste van het symboliese reproductieproces.

Voor het systeem funktioneert de leefwereld als een reservoir van arbeidsprestaties en massaloyaliteit, waaruit naar believen geput moet kunnen worden ten einde haar eigen voortbestaan veilig te stellen. Dit is alleen maar mogelijk wanneer de 'grondstoffen' van de leefwereld via een (gewelddadig) abstraktieproces bewerkt worden tot produktiefactoren voor het systeem, die via de media geruild kunnen worden voor de produkten van het systeem. Habermas noemt dit proces 'mediatisering'. Hij spreekt van 'monetarisering' als dit proces via het medium 'geld' verloopt, en van 'burokratisering' als het via het medium 'macht' plaatsvindt. Deze mediatisering slaat volgens Habermas om in een 'kolonialisering' van de leefwereld zodra het systeem in de sfeer van de symboliese reproductie binnendringt. Culturele tradities verliezen hun samenhang, de solidariteit van groepen brokkelt af en socialisatieproces-

sen ontsporen wanneer ze niet langer via het kommunikatieve handelen maar via het door media gestuurde doelrationele handelen 'achter de rug van de mensen om' georganiseerd en geregeld worden.

Habermas beschouwt Marx' analyse van de monetarisering van de arbeidswereld als hét model voor de analyses van die abstraktieprocessen, die telkens optreden wanneer de leefwereld gedwongen wordt zich op een sturingsmedium in te stellen. Om voor loon geruild te kunnen worden, moet de arbeidskracht zelf tot waar worden. Dit kan alleen maar door de transformatie van concrete in abstrakte arbeid. Dit abstraktieproces leidt er volgens Marx toe dat de gegeven maatschappelijke verhoudingen tussen mensen de fantasmagorische vorm aannemen van verhoudingen tussen dingen.

Om het ontwikkelde kapitalisme te kunnen begrijpen moeten we volgens Habermas Marx' economistische uitgangspunt verlaten en ook het politieke systeem en het medium 'macht' in onze beschouwingen betrekken. Sinds de opkomst van het staatsinterventionisme eind vorige eeuw, dat ten doel had om de randvoorwaarden van de kapitalistische economie veilig te stellen en systeembedreigende (neven)effecten te vermijden of te compenseren, kan de politiek niet langer uitsluitend als een bovenbouwverschijnsel beschouwd worden.

In ons parlementaire systeem bestaat er volgens Habermas een onophefbare spanning tussen democratie en kapitalisme. Enerzijds kan het politieke systeem slechts functioneren op basis van legitimaties die via maatschappelijke consensus tot stand komen. Anderzijds echter is dit systeem gericht op de stabilisering van de kapitalistische economie, die gebaseerd is op het privé-eigendom van produktiemiddelen. De politiek moet zich dan ook van de steun van brede lagen van de bevolking verzekeren zónder haar bij de werkelijke beslissingen (bijvoorbeeld over investeringen) te betrekken. Het gevolg van deze onophefbare spanning is een deficiënte modus van zeggenschap: in ons parlementaire systeem wordt het politieke wilsvormingsproces verdrongen door het proces van verschaffing van akklamatie en massaloyaliteit. De stembus beslist niet zozeer over de politieke koers, dan wel over de rekrutering van politieke elites.

De kolonialisering van de leefwereld bereikt een hoogtepunt met het ontstaan van de verzorgingsstaat na de tweede wereldoorlog. In de verzorgingsstaat wordt in de eerste plaats de werknemersrol 'genormaliseerd' via de *konsumentenrol*: de nadelen die verbonden zijn met de deelname aan het kapitalistische produktieproces worden gekompenseerd door de graduele verhoging van het konsumptienivo. In de verzorgingsstaat wordt in de tweede plaats de staatsburgerrol 'geneutraliseerd' via de *kliëntenrol*: de nadelen die verbonden zijn met de deelname aan schijndemokratische politieke processen worden gekompenseerd door sociale voorzieningen, die onze gezondheid en

ons welzijn van de wieg tot het graf dienen veilig te stellen. De compensaties, die via de konsumenten- en kliëntenrol gekanaliseerd worden, zijn weliswaar te beschouwen als verworvenheden van de arbeidersbeweging, maar ze blijven kwa aard en omvang gebonden aan de kapitalistische produktiewijze. Als gevolg van deze kompromissituatie dringen de systeemimperatieven nu ook via de konsumenten- en kliëntenrol in de leefwereld binnen, hetgeen gepaard gaat met hevige verstoringen van het symboliese reproductieproces van de samenleving.

b) De these van de sociale disciplineringsproces kan ons inziens herformuleerd worden als dát onderdeel van het kolonialiseringsproces dat via de kliëntenrol verloopt. Om deze stelling plausibel te maken, willen we kort ingaan op het abstraktieproces dat optreedt in de relatie van de cliënt tot de verzorgingsburokratieën.

Kolonialisering van de leefwereld wordt door Habermas in het algemeen omschreven als het *buiten werking stellen* van kommunikatieve vormen van handelingskoördinatie door een monetarisering en burokratisering van de sociale verhoudingen in kwestie: de betrokkenen worden in een konsumenten- of een kliëntenrol gedwongen, waardoor argumentatie en kritiek onmogelijk worden gemaakt. Meer in het bijzonder kunnen binnen het burokratiseringsproces, waarin kommunikatief competente sociale actoren tot cliënten van de verzorgingsstaat worden getransformeerd, drie momenten worden onderscheiden.

Allereerst wordt het programma van sociale voorzieningen gedefinieerd als een systeem van rechten. De verzorging die de staat garandeert betreft een geheel van wettelijk vastgelegde aanspraken. De 'juridisering' van menselijke problemen zoals ziekte, ouderdom en invaliditeit brengt emotionele en sociale kosten met zich mee. Voorzover het recht namelijk dient als organisatiemiddel van het economiese en politieke subsysteem neemt het volgens Habermas zelf de vorm aan van een sturingsmedium. De subsumptie van de leefwereld onder het medium 'recht' leidt tot een ernstige vertekening van de perceptie van de problemen in kwestie. Het recht wordt op een individualiserende wijze toegekend: men geniet dit recht als een strategies handelend, privé-doeleinden nastrevend rechts-subjekt. Deze individualiserende herformulering van problematies geworden levenssituaties heeft doorgaans nadelige gevolgen voor het zelfbegrip van de betrokkenen en hun relaties met anderen. Ook de formele juridiese kategorisering van probleem-situaties heeft nadelige gevolgen voor de cliënt: om in aanmerking te komen voor een uitkering, subsidie of vergunning, moet men voldoen aan bepaalde nauwkeurig omschreven voorwaarden. Schuyt wijst erop dat de verzorgingsstaat door deze kategorisering talloze nieuwe sociale rollen kreëert. Dit proces leidt niet alleen tot een versterkte differentiatie in het rollensysteem van de samenleving als geheel, maar ook tot een sterke vermeerdering van rollen binnen één per-

soon en daarmee tot vervreemding. Bovendien is er volgens Schuyt dikwijls sprake van een inkongruentie tussen deze sociale rollen en de sociale ervaring. Iedere rechtsregel categoriseert rechtssubjekten langs scheidslijnen, die lang niet altijd samenvallen met die in de sociale leefwereld van de betrokkenen: "Wanneer nu steeds verfijndere rechtsregels worden gemaakt, zal het voor rechtssubjekten steeds onduidelijker worden waarom de één wél door een rechtsregel wordt begunstigd en de ander niet" (18). Hierdoor worden gevoelens van relatieve deprivatie verscherpt.

De bureaucratiesing van de menselijke probleemsituaties betekent een nieuwe stap in het abstraktieproces. De selectie van gevallen die in aanmerking komen voor compensatie wordt gestuurd door de imperatieven van het politieke systeem, hetgeen nieuwe vertekeningen tot gevolg heeft. Het bureaucraties bestuursapparaat stelt normen van efficiency boven persoonlijke dienstverlening. Dit bepaalt de neiging tot een gecentraliseerde en geautomatiseerde verwerking van sociale nood-situaties in grootschalige organisaties. De groeiende kloof tussen cliënt en burokraat leidt tot een steeds groter gevoel van afhankelijkheid bij de cliënt. Rechten worden als gunsten ervaren.

Tenslotte noemt Habermas als derde stap in het abstraktieproces de monetaire vorm waarin de meeste compensaties gegoten worden. Problemen als ouderdom en werkeloosheid worden echter niet werkelijk opgelost door compensaties in de konsumptiesfeer. Dit tekort schieten van monetaire schadeloosstellingen wordt door de bureaucratiese apparaten opgevangen via therapeutiese vormen van dienstverlening: "Damit reproduzieren sich aber die Widersprüche der sozialstaatlichen Intervention nur auf höherer Stufe" (19). Het doel van de bureaucraties verordoneerde behandeling is bijna altijd in tegen-spraak met het middel, vanwege de verdere 'verafhankelijking' van mediese, psychologiese en andragologiese experts. De kolonialisering van de leefwereld via de cliëntenrol kulmineert dan ook in een "*Therapeutokratie*, die sich vom Strafvollzug über die medizinische Betreuung von Geisteskranken, Süchtigen und Verhaltensgestörten, über die klassischen Formen der Sozialarbeit und die neueren psychotherapeutischen und gruppendynamischen Formen der Lebenshilfe, der Seelsorge, der religiösen Gruppenbildung bis zu Jugendarbeit, öffentlichem Bildungssystem, Gesundheitswesen und generalpräventiven Massnahmen aller Art erstreckt" (20).

Het therapeutiese ingrijpen structureert de probleemperceptie op hiërarchiese wijze en legt zodoende steeds nieuwe levens-terreinen open voor bewaking en beheersing.

### III. DE DILEMMA'S VAN DE TEGENBEWEGING

In het voorafgaande hebben wij laten zien dat twee theoretische posities, die elkaar wederzijds schenen uit te sluiten, binnen één enkel omvattend kader met elkaar verbonden kunnen worden: met behulp van de theorie van het kommunikatieve handelen van Jürgen Habermas is het immers mogelijk gebleken om een pendant te formuleren voor de zelfbevrijdings- én voor de disciplineringsstheze. Wat is hiervan het nut? Welnu, de theorie van Habermas maakt het ons mogelijk om 'both ways' te denken, en één en hetzelfde fenomeen zowel vanuit de leefwereld als vanuit het systeem te onderzoeken. Waar het nu dan ook vooral om gaat, is te komen tot een systematische analyse van de interactie tussen rationaliserings- en kolonialiseringsprocessen. Het is juist deze interactie die een nadere bestudering verdient wanneer we meer inzicht willen krijgen in de dilemma's waarvoor aktie- en beleidsvoerders zich geplaatst zien bij hun pogingen om de crisis van de verzorgings-systemen te overwinnen door het invoeren van hervormingen en het ontwerpen van alternatieven. De voor- en tegenstanders van de psychologische massakultuur zijn beiden blind voor deze dilemma's.

De 'aquarians' beschouwen de maatschappij primair vanuit het perspectief van een deelnemer aan sociale interacties. Vanuit dit binnenperspectief verschijnt de maatschappij als een uitgebreid netwerk van kommunikatieve handelingen, als een super-SPIN. Een theorie, die zich tot dit aspect beperkt, en zodoende alleen maar oog heeft voor de symboliese reproductie van de maatschappij, maakt zich schuldig aan een naïef idealisme. De 'aquarians' onderschatten het gevaar van 'inkapseling' omdat ze volledig voorbijgaan aan de problemen die verbonden zijn met de materiële reproductie van de maatschappij. Dit laatste aspect wordt door de critici van de psychologische massakultuur verabsoluteerd. Zij beschouwen de maatschappij primair vanuit het perspectief van een neutraal waarnemer. Vanuit dit buitenperspectief verschijnt de maatschappij als een systeem van handelingen, waarbij deze handelingen vooral worden beoordeeld op hun direkte of indirekte bijdrage aan de materiële reproductie. Een theorie, die zich tot dit aspect beperkt, maakt zich schuldig aan een totalitair functionalisme. De critici zijn derhalve niet in staat om een zelfstandige tegenstrategie te ontwerpen. Het enige wat ze zien, is het steeds subtieler en fijnmaziger worden van de sociale controle. De vertegenwoordigers van de tegenbeweging die zich op Foucault c.s. beroepen, zijn dan ook gedwongen om rusteloos van de ene verzetshaard naar de andere te snellen, op de vlucht voor de grote inkapseling.

Met behulp van Habermas' theorie van het kommunikatieve handelen is het mogelijk gebleken om recht te doen aan beide perspectieven: het binnenperspectief van waaruit de samenle-

ving verschijnt als leefwereld van de sociale groep, en het buitenperspektief van waaruit ze als handelingssysteem verschijnt. Zodoende kan het idealisme van de voorstanders van de psychologische massakultuur van zijn naïeve karakter worden ontdaan en kan het totalitaire functionalisme van de disciplineringsdenkers gerelativeerd worden. Pas wanneer dit gebeurd is, wordt een realistische inschatting van de dilemma's van de tegenbeweging mogelijk. Elke uitweg uit deze dilemma's, die slechts één van beide momenten benadrukt, zal op den duur een doodlopende weg blijken te zijn. De tegenbeweging zal de nodige ambivalentietolerantie moeten ontwikkelen, wil ze tenminste nieuw terrein veroveren of reeds 'bevrijd' gebied in handen houden. Ze zal 'both ways' moeten leren denken. Dit betekent dat in concrete gevallen nagegaan moet worden of hervormingen en alternatieven die omkleed zijn met de retoriek van democratisering en participatie, in werkelijkheid slechts een uitbreiding van disciplinering en controle betekenen, dan wel een reële vergroting teweeg brengen van mogelijkheden voor de betrokkenen om via discussies en argumentatie invloed uit te oefenen op de situatie waarin zij zich bevinden. Het is zelfs mogelijk dat concrete voorstellen en maatregelen de speelruimte in *beide* richtingen vergroten: een situatie waarin iedereen 'zijn zegje kan zeggen' is sowieso een verbetering ten opzichte van een situatie waarin maatregelen eenvoudig van bovenaf worden opgelegd, maar tegelijkertijd kan een dergelijke oppervlakkige participatie gebruikt worden als een bijzonder effectieve fundering voor de legitimatie van maatregelen en beslissingen.

Habermas' theorie van het kommunikatieve handelen biedt een duidelijk *kriterium* om te onderscheiden tussen een uitbreiding van mogelijkheden tot participatie en democratische controle aan de ene kant en een toename van systeem rationaliteit aan de andere kant. Dat laatste is niet per se verwerpelijk. Efficiëntie vormt een waarde die ook in een postkapitalistische maatschappij een eigen betekenis heeft. Maar het is wel van essentieel belang dat men in concrete situaties duidelijk kan *kiezen* voor het een of het ander: voor discussie, argumentatie en participatie dan wel voor instrumentele rationalisering en vergroting van bureaucratiese efficiëntie. Men moet met andere woorden in vrijheid kunnen beslissen of men bijvoorbeeld een zekere hiërarchisering van arbeidsverhoudingen vanuit een gemeenschappelijk vastgestelde efficiëntiebehoefte op de koop toeneemt, dan wel deze prijs niet wenst te betalen en de investering in tijd en geld, die een ver doorgevoerde democratisering van beslissingsbevoegdheden met zich meebrengt, voor lief neemt. Opdat een dergelijke keuze realiter mogelijk is, dienen er geen knollen voor citroenen verkocht te kunnen worden; dient niet als democratisering en toegenomen participatie verkocht te kunnen worden wat in werkelijkheid toename van disciplinering en controle inhoudt.



Voor dit onderscheid biedt Habermas' theorie van het kommunikatieve handelen een duidelijk criterium. Het onderzoeksprogramma waarin deze theorie centraal staat, biedt een theoretisch instrumentarium, dat niet alleen omvattend, maar ook subtiel genoeg is om het ambivalente karakter van concrete maatschappelijke ontwikkelingen zichtbaar te kunnen maken. Of de tegenbeweging een boodschap heeft aan een dergelijke ambivalentie moet natuurlijk in de praktijk nog maar blijken.

#### Noten

- (1) B. Tromp, 1977, p. 19.
- (2) Ibidem, p. 20/21.
- (3) Vgl. bijvoorbeeld het recente proefschrift over Habermas van Frans van Doorne, dat helemaal op het eerste nivo gekoncentreerd is.
- (4) Vgl. B. van Steenberg, 1983.
- (5) M. Ferguson, 1983, p. 155.
- (6) E. Shorter, 1975.
- (7) Chr. Lasch, 1977, p. xvi.
- (8) M. Foucault, 1975, p. 204.
- (9) A. de Swaan, 1982, p. 98.
- (10) Ibidem, p. 105.
- (11) Vgl. H. Achterhuis, 1983.
- (12) Vgl. voor een uitgebreide uiteenzetting van dit begrip: H. Kunneman, 1982.
- (13) Vgl. S. Ernst en L. Goodison, 1981.
- (14) Vgl. E. Penen, 1982, R. Esselink e.a., 1982, en P. Muntendam e.a., 1981.
- (15) Vgl. bijvoorbeeld: J. Berger, 1982.
- (16) Vgl. H. Kunneman en M. Korhals, 1983.
- (17) Vgl. G.M. van Asperen, 1981, en M. van Weezel, 1982.
- (18) C.J.M. Schuyt, 1983, p. 215.
- (19) J. Habermas, 1981, Bd. 2, p. 533.
- (20) Ibidem, p. 533/534.

#### LITERATUUR

- H. Achterhuis: Zelfhulp of eigenarbeid. In: Vorming, nr. 4, april 1983, 147-161.
- G.M. van Asperen: Met de beste bedoelingen... -Over de ideologie van de verzorgingsstaat. In: Filosofie en Praktijk, december 1981.
- J. Berger: Die Versprachlichung des Sakralen und die Entsprachlichung der Ökonomie. In: Zeitschrift für Soziologie 11, H.4, Oktober 1982, 353-365.
- R. Castel: L'ordre psychiatrique. L'age d'or de l'aliénisme. Paris, 1976.

- R. Castel, J.-F. Le Cerf: Het verschijnsel 'psy' in de franse samenleving. In: Comenius, nr. 4, 1981, 506-521, en nr. 6, 1982, 213-228.
- J. Donzelot: The Policy of Families. New York, 1979.
- F.J.M. van Doorne: Naar nieuwe grondslagen van sociaalwetenschappelijk onderzoek, Tilburg, 1982.
- N. Elias: Über den Prozess der Zivilisation, Ffm, 1977<sup>3</sup>.
- S. Ernst, L. Goodison: In our Own Hands. A Book of Self-Help Therapy. London, 1981.
- R. Esselink, e.a.: Tien jaar psychiatrische tegenbeweging in Nederland. Amsterdam, 1982.
- M. Ferguson: De aquarius samenzwering. Deventer, 1983<sup>2</sup>.
- M. Foucault: Surveiller et Punir. Naissance de la prison. Paris, 1975.
- J. Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns, 2 Bd. Ffm, 1981.
- M. Horkheimer, T. Adorno: Dialektik der Aufklärung. Amsterdam, 1947.
- H. Kunneman: Authenticiteit en kommunikatieve symmetrie. In: Kennis en Methode, VI/4, 1982.
- H. Kunneman, M. Korthals: Jürgen Habermas en de zieke westerse maatschappij. Een interview met Habermas in de NRC van 16 juni 1983.
- Chr. Lasch: Haven in a Heartless World. New York, 1977.
- P. Muntendam, e.a.: Alternatieve geneeswijzen in Nederland. Den Haag, 1981.
- E. Penen (red.): Strategie van de kleinschaligheid. Theorie en praktijk van de Av-Antipsychiatrie. K.U. Leuven, 1982.
- T. Roszak: Persoon en planeet. Amsterdam, 1980.
- C.J.M. Schuyt: Tussen macht en moraal. Over de plaats van het recht in verzorgingsstaat en democratie. Alphen aan den Rijn/Brussel, 1983.
- E. Shorter: The Making of the Modern Family. New York, 1975.
- B. van Steenberghe: Toekomst met vrijwillige eenvoud. In: Vorming, nr. 1, januari 1983, 7-30.
- A. de Swaan: De mens is de mens een zorg. Amsterdam, 1982.
- B. Tromp: De samenleving als oplichterij. Amsterdam, 1977.
- M. van Weezel: Drie keer je borsten vergroten op kosten van het ziekenfonds vind ik buitennissig. Een interview met van Asperen in VN van 23 januari 1982.
- C. Wouters: Is het civilisatieproces van richting veranderd? In: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, 3/3, 1976, 336-361.

## ERRATA

In Krisis 12 komen een aantal storende fouten voor:

p. 44 en 45 zijn verwisseld, evenals p. 90 en 91.

Op p. 40 moet de één na laatste regel gelezen worden als:

'weliswaar om oedipus met oedipus te bevechten en komen derhalve niet in'.